

մութեան այլեւայլ կողմերէն քաղերով մարտամարտութիւններ աւելցնել այդ պատկերներուն վրայ: Այսպէս, Հայկի վիշապահական անձնաւորութեան վրայ կրնար բարդել Վանիէի գիցամարտ նկարագիրը կամ Վաւթի եւ Յէնուի անվհշտութիւնն ու անվերջ նշանաւորութիւնը, իսկ Վերրովթի վրայ՝ Վողիթի յոխորտանքը, եւ այլն: Նեբրով անուան տեղ ի՛նչէ փոխանակուիլը կրնայ արդիւնքն ըլլալ Վանիէի գրքին ազդեցութեան եւ կամ Ներսիսի Նա—Նազդուհեանքին: Իստաճներէն կը հետեւցնենք, թէ Հայկի հիմնական տիպարն է Ներսաճամ եւ ոչ Սոլսէս կամ այլ ոք: ՍԵՊ

Ե Ղ Ե Է

ՀԱՆՈՒՄԸ ԵՄԵՐՈՍԵՐԻՈՒԹԻՒՆ

ԴԼԻՈՒ Զ.

ԱՄԴԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ

ՈՒ ՄԴԴԻՆԻԿԸ

Գ.

Կանխաւ առիթ ունեցանք մատնելը ընելու Հայ-եկեղեցականի գերը ազգային շահերու մէջ (տես վերեւ էջ 176—177): Եկեղեցին նշանաւոր գործիչներ առեաւ ազգին շահերը պաշտպանելու համար: Սկիզբէն ի վեր աշխատական եւ եկեղեցական ներկայացուցիչներ զլուր զլուր կուտան պաշտպանութեան գործին մէջ: Այս համագործութիւնը բարացուցականն է այն ըմբռնումին, որ ազգն ու եկեղեցին կը միացնէ: Հայ եկեղեցականը միշտ պաշտպան կանգնած է ազգի շահերուն, նոյն իսկ թագաւորութեան ժամանակ. Պապ պատերազմ կը մղէր, Ներսէս խորհուրդ կու տար: Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկներէն կ'որհնէր Նպատի վրայ, կը քաջաբերէր հայ բանակը: Սահակ Երատաշէօի գահին համար կը մտածէր, կ'անարգուէր: Ծանօթ են Մանդակունին, Օձնեցին, Թա՛ դարու կաթողիկոսներն եւ այլն եւ այլն, եւ դարու սկիզբը Աշտարակեցին եւ անիկ ի վեր մեր եկեղեցւոյն զխառններն եւ որ կ'աշխատակցին պաշտօնապէս ազգային գործերուն: Եւ մեր գնինք հայ-եկեղեցականի խնարհ բայց ստուար եւ ընտիր դասակարգի գոհարութիւնները ներքին գաւառներում եւ դեռ հիմայ... Կրօնական մը մելեռանդութիւնն է այս ամէնէն լուր գործիչները գոգողը: Եկեղեցականը բացարձակապէս չխառնուի քաղաքական գործերուն, այս լաւ. բայց տարբեր խնդիր մ'է ալ: — Չծանրանանք, սակայն, այսքան ակներեւ գործերուն վրայ, որք զուտ ազգային իրա-

ւանքներ են, եւ այդ իրաւունքներն են մեր ազգին եւ մեր եկեղեցւոյն շահերը:

Վարդանանց Պատերազմին բնութեան մասին մեր տեսութիւնը վերջացնելու համար, ինչպէս ըսինք վերադարձ, պէտք է դիտել Վահանի դաշինքը Վաղարշի հետ:

Մտադիր կ'ընենք նախապէս թէ Վահան միշտ 25 այս նշանաւոր գաշնիքին մէջ, որ մեր պատմութեան ամենէն փայլուն մի ժամանակավիջը կը փակէ: Մանդակունին, Դուինի պարիսպներուն վրայ այն տեղաբարգ կուտոյն (Փրպ. էջ 441—442), մեր ամենէն Մեծ Սպարապետին խորհրդակցին էր: Վահան շարունակեց իւր հօրեղոր գործերը միեւնոյն ազգային գեանքի վրայ եւ իւր գիւյզգիւղական յաշուաւ իրենցը սա գաշնիքով կ'ընէր:

Ա. «Կարեւոր է» — Կարեւոր է թէ զհայրենի եւ զերկի օրէնս մեր (այսինքն՝ զՔրիստոնէութիւն) ի մեզ թողուք: — Հայը մի չընէ, ոչ ալ միտնալ ինչ համար է ու եւ զորո՞շն շնորհել, հետեւաբար եւ կրակարանները (Սարուշան) վերցնել Հայոց աշխարհէն եւ համարձակութիւն տալ Հայ-քրիստոնէին բոլոր պաշտամունքին:

Բ. Վաճառիքի գնահատում. այսինքն լաւն եւ վատութիւն, պիտանին անպիտանը, տոյճիկն ու անտոյճիկը ծանշալ եւ ըստ այսմ պատմուել:

Գ. Հրահանքներն պիտի ընեն եւ պիտի դառնան. Հրահանքներն ինքն իւր բերնով պէտք է խօսիլ եւ ոչ «այլոց բերանով» (Փրպ. էջ 492—494. Հմմտ. էջ 416, 417, 422—423, 481, 511, 513, 531):

Առաջին հայեացքով թերեւս զուտ կրօնական բան մը նշմարուի այս պայմաններու մէջ. բայց հիմնովին քաղաքական հանգամանքներու արդիւնքն է այդ: Վահանի ապստամբութիւնները, իւր շարունակութիւն Վարդանանց Պատերազմին, բողոք մ'է Հայոց աշխարհին ազատ-իրաւաստութիւններու սեղմումին դէմ: Պերող՝ գոռող, բայց ոչ այնքա՛ն քաղաքագէտ սաստանքն էր, այնքան զէշ վարուեցաւ հայ այրուձիղուն հետ — որ Արեւելքի զինուորական փառքն էր այն ատեն — այնքան վար զարկաւ Հայոց մատուցած ծառայութիւնը Արեւոյ իշխանութեան եւ ի գործ դրաւ Բաղնիշին մը Հայոց զինուորական պատուին ու քաղաքական իրաւունքներուն դէմ, որ պայրացուց Վահանեաններն: Դիտելու է որ այս ամէնուն երկար ժամանակ համբերեց Վահան. իւր բոլոր հնարագիտութիւնը թափեց հասկնլոյն համար գրան թէ՛ իրենց քաղաքական իրաւաստութիւնները պէտք է յարգուին, թէ՛ եւ սաստանք կ'ուզէր Հայաստանի վրայ գերիշխանութիւնը ստանալ: Վահան մինչեւ իսկ զիջաւ «Կարեւոր է նաւաթ», որպէս զի կարեւոր նար յաղթել թէ՛ ինքնին թշնամիներու գաւառներութիւններուն, թէ՛ գրան Էնթրոպիան (Փրպ. էջ 354. Հմմտ. էջ 357, 360, 421): Եթէ ինդիքը լի կրօնական ըլլար, զգուար է բացատրել Վահանի ողորմուլը, որ զոտ ազատ միտք մը կ'ենթադրէր պահելիլ Մամիկոնեանին մէջ, այնպէս որ նա կրնայ հաշտեցնել կրօն պետական պահանջներուն: Բայց երբ սեսաւ որ հակառակ իւր ամեն զիջումներուն գեռ Դուրը կը քաջալերէր Հայոց աշ-

խորհրդի իրաւասութիւնները կոխկռտող վտանգը, քառքի, գահի համար մեղացողները. մանաւանդ երբ քաղաքական յանցանքներով կ'ամբաստանէին զինքն՝ իբր թէ «խորհի երթալ առ կայսր եւ կամ յաշխարհն Հինգ եւ առեալ զոսկին՝ կամի ինչ-որել զունգ եւ սպարմել», երբ տեսաւ որ քրիստոնէութիւնը քաղաքական շղծանակներու մ'առնարդուի, այսինքն՝ Դուռը կը նախատէ յայտնապէս քրիստոնէութիւնը՝ Հայ եւ Ասորի գունդերուն վրայ, մանաւանդ Հայ գունդը, որ ընդհանրապէս միշտ գոլուած էր նոյն դրան մէջ, (Փրպ. էջ 386, 417, 513, 515. Բուդ. էջ 207) եւ այս լոկ քաղաքական նպատակի մը համար, Վահան կը վճռէ Դուռը (Փրպ. էջ 363, 364. Հմմտ. էջ 494),

Վահանեանը զինուորական եւ քաղաքական նոր կարգադրութիւն մ'ըջին նախապէս (Փրպ. էջ 369), բողոքելու համար դրան շարժումներուն գէմ, որոնց նպատակը շատ չաւ դառնէին։ Հայոց պատարասութիւններն ու պատերազմները Վարդանեանը օրէն ի վեր կըղեկացած շինացիին, դիտելը որ Սասանեան գերիշխանութիւնը ճանշող բոլոր քրիստոնէայ ազգեր միեւնոյն սեղմումները կրեցին. բայց առաւելագոյն վերք եւ Ագուստը կապուած էին Հայոց շարժումներուն. իսկ դրան հանդէպ Հայոցաւանի բարբառած վիճակը այնչափ նշանակութիւն ունէր, որչափ այդ աշխարհին մէջն էին ու օգոստը (Փրպ. էջ 416, 482—486 եւն). Աճառ հիմն. այդ պատերազմներուն, աւր կընք միջոց մըն է լոկ քաղաքագիտական ծրագիրներու գործադրութեան եւ այս երկու կողմին համար ալ նոյնն է։ Պարսիկը իւր պետական կրօնը՝ Բուդ ընդգրկել ալ իւր բոլոր քրիստոնէայ հպատակներուն, որպէս զի կենդանացումը շխախտի կամ շակարանայ զանազան ազգերու իրաւասական պահանջներով։ Իսկ քրիստոնէայ ազգեր՝ հետեւաբար Հայք, ըսնք մանաւանդաբար, կը պատկառեան իրենց կրօնը, իրենց ազգային եկեղեցին, որպէս զի շղթանքներն իրենց ազգային քաղաքական իրաւունքներն. Երկու կողմ ալ կրօնի կողմին ալ իրենց քաղաքական ծրագիրները կը գործադրեն։

Վահանի առաջնական գաղտնքն, ուրիշ, զոր ընդունեցաւ «մացի եւ աշխարհաշէն» Նիկիոյ եւ «բարբերոց» Վազարը (Փրպ. էջ 487 եւ այլն, եւ 480), հաստատուած են ազգային-քաղաքական իրաւունքներու ծրագրին վրայ, որուն գործադրութեան համար անհրաժեշտ էր յարգել ազգային եւ քաղաքական պաշտօն, պատիւ շատ անոնց, որք իրենց կրօնը կը կրօնենքին։

Պատմական այս դարաշրջանը կը պարտինք Վահանին (484 կամ 488), եւ իրաւամբ կը համարինք զինքն յաջողեցող այն մեծ գառին, որուն համար իւր առհաս յապաւեցաւ գրեթէ Հայաստանի գրեթէ բացարձակ կառավարութիւնը՝ Վահանի իւր ձեռքն անցնելով իբր Սպարապետ-Մարգան (Փրպ. էջ 536—547), զօրեղապէս շեշտեց թէ թնշ էր այնքան բուռն ապստամբութիւններուն հիմը, զոր արհեստով գրին Վարդանեանը։

Վահանի գաղտնքը Հայոց համար իրական ծրագիր մ'եղաւ միշտ։ Ամեն գերիշխան կառավա-

րութեան (ոչ քրիստոնէայ) հանդէպ, անխախտ է առոր սկզբունքը, ազգային շահերու պաշտպանութիւնը, այնպէս որ երբ «բարբարոսաց» (Արաբ) արշաւանքներուն եւ պատերազմներուն ալ թափաքեալ Հայաստան, Հայք պինդ կեցան իրենց ազգային շահերու պաշտպանութեան վրայ. եւ Օձնեցին, Բուդ գարու այն խորհրդաւոր գէմը, կարծես Վահանի գաղտնքն էր որ կը ներկայացնէր Հայքին՝ իբր պայման հպատակութեան (Նիկիոյ, էջ 38—39)։ Այս կարեւոր ժամանակամիջոցին մէջ, ուր արաբական բռնութիւնը ամեն ինչ կը փռացնէր, Հայ ազգին շահերը վերահաս վտանգի մ'առջեւ կը գտնուէին յայտնապէս։ Մարգանեանութիւնը՝ Սասանեանց պետական կրօնը՝ քաղաքական նպատակի մը համար իւր մէջ ձուլելու կը ճգնէր ոչ-Մարգանեան ազգերը, Բուդ գարուն միեւնոյն ուղեգծի վրայէն որ քալէր Մահմետականութիւնը, Արաբի լափէր արշաւանքներու սոսկումըն առիւ։ Հայք այդ նոր պատուհանին գէմ ալ զինուեցան՝ պաշտպանելու համար իրենց ազգութիւնը։ Արաբը քրիստոնէութեան ընդունով կ'ուզէր իւր ծրագիրը գործագրել. Հայք այդպիսի քաղաքականութեան մը փորձը առած էին. պէտք էր միեւնոյն կերպով յարմարիլ բռնապիսիին հետ։ Օձնեցին կը յաղդէ, յարգելու ուր տայ իւր ազգին իրաւունքները։ Օձնեցին գէպը կը շեշտէր հերքելու համար լոկ կրօնական գոյնը Վարդանեան եւ Վահանեանց պատերազմներուն մէջ։ Այդ պատերազմները կրօնա-քաղաքական են, ինչպէս ըսինք գործիս այս մասին սկիզբները։

Պատմութեան մէջ գէպներու բարացուցականը կը նմանի բժշկութեան մէջ այն ախտանիշներուն, որք հիւանդութիւն մը կը ցուցնեն, բայց ոչ բուռ հիւանդութիւնը։ Կրօնական գոյնը Բուդ գարու քաղաքական պատերազմներուն արտայայտիչն է, բարացուցականն է։ Քրիստոնէական հակառակ կրօններ՝ երբ պետական են՝ հպատակներու կրօնին պիտի բախին միշտ։ Սասանեանց պետական կրօնը անցուց իւր շղծանք։ Իսլամականութիւնը Բուդ գարուն սկսաւ. այն ալ անցուցած պիտի ըլլար իւր շղծանք, թէ իսլամիզմը կրօնը չէր քացած ըլլար Արաբիոյ մէջ։

Պ.

Կրօնա-քաղաքական պատերազմները, զորս հետզհետեւ մեղցին Վարդանեան եւ Վահանեանը, պէտք էր որ իրենց բնութիւնը արտայայտող արգիւնք յառաջ բերէին։ — Վահանի գաղտնքը կ'երաշխտարէ արդէն զայդ։ Բուդ գարուն պատերազմները հինգերուն պէս չէին. քրիստոնէութիւնը, սեփական մատենագրութիւնը, իբր վերածնութիւն՝ զգալապէս փոխեցին բմբուռները։ Պարսից քաղաքականութեան համար կրօնը թէ եւ բուռ պատճառ մը, բայց ուղղակի չէր յուղանալ Բուդ գարուն՝ Հայոց գէմ մընաւ պատերազմներու մէջ։ Մեր ուսումնասիրած գարուն՝ կրօնը միջոց մ'եղաւ երկու կողմերու համար քաղաքական կամ ազգային շահերը պաշտպանելու։

Հայք երբ թագաւոր ունէին, աւելի զօրաւոր էին. հետզհետեւ վերջին թագաւորներու ժամա-

նաև այդ զորութիւնը սկսաւ նուազիւ բնական պատճառներով: Բայց քրիստոնէութիւնը երբ իրեն հետ բերաւ իւր ղեկավարը, ինչպէս միեղաւ, եւ երբ իւր անկիւնական արդիւնքը քրիստոնէութեան, Հայք ունեցան սեփական, ազգային մասնաբաժնի, եւ առեկալ զորացաւ ժողովրդական կեդրոնը: Նախարարական առանձնախումբերը, այնքան տարբեր իրարէն անհնական շահերու ըմբռնումով, վտանգ մ'էին արդէն երկրին համար, եւ Սասանեանք կը յայտնէին իսկ իրենց ծրագրերը իրագործել, թէ անգին բուն ժողովուրդ մը պատրաստուած չըլլար՝ ինքնապաշտպանութեան նոր յոյժերով, որուն գլուխ կանգնած էր սեփրդեան ի վեր երկրին պաշտպան սերունդ մը, Մամիկոնեանք Տուշը: Վերածնութիւնը սերտեալ կապից հայը իւր երկրին. նա ճանաչաւ իւր իրաւունքները, տեղ եղաւ իւր լեզուին, իրեն յատուկ համըղումներուն, իւր բոլոր սեփականութիւններուն, բոլոր, ամբողջով, կրթութիւն, եկեղեցի եւն: Քրիստոնէութեան այս արդիւնքը նոյն ինքն քրիստոնէութիւնը պահելու միակ միջոցն եղաւ. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ՝ ազգային ըմբռնումներով: Մեր եկեղեցւոյ այս նշանակութիւնը շեշտուեցաւ եւ՝ զարու պատերազմներէ, որը տակաւին կը խօսին միշտ իւր մեր պատմութեան ամենէն կենդանի, ամենէն փայլուն եւ ամենէն հայկական եղելութիւնները: Պատերազմին դիպաղանքը եւ նպատակը թեւադրել յոյժեղ եղած եւ Հայոց համար: Սասանեանք բարդական արդիւնքն է այս եւ՝ զարու պատերազմներուն, որ անհական եղած է:

Հայաստանեայց եկեղեցին, եւ եւ՝ զարու Հայաստանեայց եկեղեցին, իւր «Մայր» (եղիշէ էջ 51) կամ կեդրոնական հաստատութիւն մը, ամեն թեմաքանութիւն ըրաւ, երկրի շահերուն. իւր հմեղուն վրայ ամբացաւ, պէտք է ըսել, արդարացի իւր ազգային կոչումը: Թէեւ այս բոլոր յաղթութիւնները, յաղթութիւններն ու արդիւնքը հիմնական եղան, ազգն ճանաչաւ իւր նոր յոյժերն ալ գործածելու եղանակը, բայց վերջնական կամ վճռական չեղան. որովհետեւ գէթ ԶԻ՝ զարն չկրցաւ նախորդ զարու փայլը անաղարտ պահել. կարծես Վահանի յիշատակներուն կախարդանքը թուցած էր, եւ հետզհետեւ վճռական կրակը սկսաւ Հայաստանի մէջ ապրին անգին միտալ, թէ եւ ալ անաշխուհ բոցը չունէր:

Մանգակունի Հայրապետն, ականատես դարուն բոլոր եղելութիւններուն, երկրին վտանգը եւ լաւ վիճակին, ուրախութեան արցունքով ողնունհն Վահանի յաղթանակներն Դրսիքի եկեղեցւոյն մէջ, դրանք լին պերճախօսութեամբ պարզելով Հայ. եկեղեցւոյն նշանակութիւնը: Այդ յանպատասխան խօսքերը, որը ընտանեացով կուգան կը հնչեն արդէն շինուած գաղափարներ արտայայտելու, թէ իւր քրիստոնէական ներառմանութեան արտայայտութիւն, թէ իւր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նշանակութեան բացատրութիւններ, իրաւի պատմական մեծ արժէք ունին: Գերբունի Հայրապետը բացատրելով եկեղեցին թափանցիկ փոխաբերութիւններով բացարձակ

ներդաճմունքեամբ ի միութիւն կը հրաւիրէ դասունը, որ մը մէկ պատճառներով հետէ մնացած էին այդ ազգային մեծ տօնի արիւնքոտ նախաձեռնութիւն: Մանգակունի մարմնացումն է, այն գաղափարին. որով մեզ կ'ըմբռնենք այսօր մեր եկեղեցին: Մանգակունի եկեղեցւոյ ծոցն ելած, աշխատած անոր համար եւ անոր ազգային ազիւլը հրաշալի արդիւնք մը ձեռք բերած էր: Դրսիքի այդ մեծ օրուան խանգաղաւորութիւնը, թէ փողոցներուն եւ եկեղեցւոյ մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ նշանակութեան բացատրութեան տօնը եղաւ:

Ե.

Վարդանանց պատերազմը զարաւոր բախում մը մը պայթումն էր: Տեսաւք թէ ինչպէս Շապուհ մարզեականութիւնը իւր ճշմոքիտ հաւատաւ պետական կրօն հռչակելէ յետոյ՝ աղանդները ջնջելով ի մի ուղից ձուլել հպատակ ազգերը: Աղանդներ, մանաւանդ երբ զօրաւոր են, կը շարունակեն պետական յոյժը, քրիստոնէայ Հայաստանը մեծ եւ զօրաւոր աղանդի մը կեդրոն կը նկատուէր սասանեան քաղաքագիտութեան հանդէպ: Դրան այս նկատմամբ մշակումը ծնունդ տուաւ Վարդանանց եւ Վահանանց պատերազմներուն տարիներ յետոյ:

Արիւշ շարժաւորութիւնը ալ կը ջնջուին սաւային: Փարպիտեան պատմաւոր Վարդապետն՝ Վասակի փեսան է գրգռողը: Եղիշէ ուղղակի Յաղկերտին կը վերագրէ: Արեւմտեան պատմագիրներուն համար բոլորովին արտեր պատճառ մ'ընդունելու (La Perse էջ 286): Այս վերջինը ծանօթ չէ մեր պատմութեան: Յաղկերտ Բ. ի ժամանակ երկու հայ թաղաւորներ (Տիգրան եւ Արշակ) ունին, որոնք իւր թէ իրարու սահմանները գրաւելու համար յեղափոխութիւն մը հանած ըլլան եւսլին:

Եղիշէի պատմածը ճիշտ է թէ Յաղկերտի կողմէն սկսաւ հալածանքը: Բայց ինչպէս ցարդ ըսուածներէն կ'երեւի, ուղղակի Յաղկերտին յղացումը չէ այդ, այլ՝ օստանեան քաղաքականութեան նոր զարկ մը Յաղկերտի կողմէն: Զեփեփ, այսպէս կը կոչուի Յաղկերտ մեր պատմութեան մէջ, հաղիւ թէ «որ եւ զովելու արժանիք ունեցած լինի» ըստ Թ. Նեշտեմէի (Արարտ 1895. Հոկտ. էջ 387), թէեւ արեւելեան պատմագիրներուն համար, բաց ի հայերէն, արարաբար «մ'ըր նա (La Perse էջ 321), եւ քանի որ թէ Փարպիցին, թէ Եղիշէն Յաղկերտի ժամանակ տեղի ունեցած դէպքը կը պատմագրեն ընտանաբար անոր պիտի վերագրէին ուղղակի, մանաւանդ որ շատ լաւ արամադրուած էին Յաղկերտի նկատմամբ:

Իսկ Վարդապետանի գրգռող զուտ երկրորդական արժէք մ'ունի. այնպէս որ կարելի չէ այնքան մեծ շարժումի առիթ մ'ընդունիլ զայն (սեւ վերջ էջ 280—281):

